

ANETA BOŁDYREW

Wydział Nauk o Wychowaniu
Uniwersytet Łódzki

Udział lekarzy pochodzenia żydowskiego w popularyzacji wiedzy i działalności społecznej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.

Streszczenie: W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w Królestwie Polskim społeczność żydowska odgrywała ważną rolę w życiu społecznym, kulturalnym i naukowym. Lekarze pochodzenia żydowskiego często nawiązali współpracę z polskimi lekarzami, byli członkami stowarzyszeń naukowych i społecznych, należeli do redakcji czasopism naukowych, publikowali w periodykach społecznych i zawodowych. Ogromne zaangażowanie przedstawicieli żydowskiego zawodu medycznego było widoczne w zakresie popularyzacji wiedzy. We współpracy z polskimi lekarzami podejmowali trudne problemy medyczne, ale zajmowali się także kwestiami higienicznymi, społecznymi i edukacyjnymi. Byli aktywnymi członkami organizacji i inicjatorami licznych akcji społecznych o charakterze opiekuńczym, edukacyjnym i popularyzatorskim. Współpraca w dziedzinie społeczno-oświatowej pozwoliła zrealizować wiele śmiałych inicjatyw, wpływając na integrację ludności, zwłaszcza w największych miastach.

Słowa kluczowe: lekarze, Żydzi, Królestwo Polskie, organizacje społeczne, opieka medyczna

Wprowadzenie

Ważnym obszarem działalności społecznikowskiej w Królestwie Polskim w ostatnich dekadach XIX i na początku XX w. była walka z negatywnymi skutkami przemian społeczno-gospodarczych i obyczajowych – ubóstwem, chorobami społecznymi, zjawiskami patologicznymi. W działania te angażowało się wielu przedstawicieli inteligencji, kierując się pozytywistyczną koncepcją „pracy organicznej” i „pracy u podstaw”. Szczególna rola inteligencji w sferze publicznej była dystynktywną cechą życia społecznego na ziemiach polskich w XIX i na początku XX w. W postyczniowym półwieczu w obyczajowość wykształconej części ludności Kongresówki został wpisany etyczny i obywatelski obowiązek troski o wartości kulturowe społeczeństwa pozbawionego własnej państwowości oraz postulat opieki nad zaniedbanymi środowiskami. Eksponowana w drugiej połowie XIX w. przez

przedstawicieleli elit różnych grup zawodowych, w tym nauczycieli, pedagogów, duchownych, lekarzy, prawników, ekonomistów, literatów, dziennikarzy – powinność aktywności społecznikowskiej była podstawowym ingredientem etosu inteligencji. W sferze normatywnej założenie o potrzebie zaangażowania inteligencji w działalność społeczną było do końca XIX w. przyjmowane niemal powszechnie. W publicznym dyskursie zgadzano się, że jest to zasadniczy element modelu, a więc norm, wartości i wyobrażeń przypisywanych tej grupie.

Aktywni na niwie społecznej inteligenci zakładali, iż zaniedbania cywilizacyjne w Królestwie Polskim były rezultatem nie tylko represji popowstaniowych i polityki władz carskich, ale także niedostatecznego zaangażowania *pro publico bono* elitarnych grup społecznych. Łączyła ich „wola naprawy otaczającej ich rzeczywistości i przekonanie – poparte lub nie głębszą światopoglądową refleksją – że można ten świat urządzić lepiej”¹. Jaka część inteligencji brała udział w działaniach na rzecz pomocy ubogim i wykluczonym, czy można mówić o realnej, szerokiej wspólnotie społeczników, jakie idee i wartości miały ową wspólnotę konsolidować – to kwestie podstawowego znaczenia, wymagające jednak odrębnych badań. Model społecznikowski w różnym stopniu przekładał się na sferę działań rzeczywistych i wzory zachowań. Niektórzy inteligenci nie podejmowali żadnych działań prospołecznych, część okazjonalnie wspierała akcje dobroczynne. Na życie w Królestwie duży wpływ miała jednakże prężnie działająca na niwie społecznej grupa inteligencji, kierująca się zasadą etycznego i obywatelskiego obowiązku pomocy ubogim, zaniedbanym, pozbawionym dostępu do edukacji. Należeli do niej inteligenci pochodzenia polskiego, żydowskiego i niemieckiego, którzy mimo wielu trudności dążyli do współpracy ponad podziałami narodowymi i wyznaniowymi. Podejmowanie wspólnych działań społecznikowskich w sposób szczególny było widoczne w środowiskach polskich i żydowskich lekarzy.

1. Rola środowiska lekarskiego w modernizacji życia społecznego

Warto w tym miejscu przypomnieć szczególnie ważną rolę środowiska lekarskiego w Królestwie Polskim w postyczniowym półwieczu. Towarzystwa lekarskie miały wówczas najlepsze warunki działania spośród wszystkich organizacji naukowych. W nieco mniejszym stopniu podlegały kontroli cenzury, cieszyły się większą niż inne środowiska intelektualne swobodą zebrań, skupiały dobrze wykształconych specjalistów; część z nich odbyła studia w Warszawie, część na rosyjskich uczelniach, wielu studiowało na niemieckich, austriackich, francuskich i szwajcarskich uniwersytetach². Najprężniej działało założone w 1820 r. Towarzystwo Lekarskie Warszawskie. W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. podobne towarzystwa powstały

¹ M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008, s. 131.

² L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864-1905*, Wrocław 1989, s. 237; T. Brzeziński, *Polskie peregrynacje po dyplomy lekarskie (od średniowiecza po odzyskanie niepodległości w 1918 r.)*, Warszawa 1999, s. 67–119.

w Płocku, Lublinie, Kaliszu, Łodzi, Kutnie, Łęczycy, na początku XX w. w Częstochowie, Radomiu, Kielcach, Siedlcach, Zagłębiu Dąbrowskim, Piotrkowie. Wielu lekarzy, niezależnie od pochodzenia narodowego i wyznania, należało do owych lokalnych towarzystw, część aktywnie uczestniczyła w pracach zarejestrowanego w 1898 r. Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego (dalej WTH), którego celem była popularyzacja wiedzy na temat higieny i zdrowia publicznego oraz czynna działalność na rzecz edukacji społeczeństwa, propagowanie nowych wzorców w zakresie higieny ciała, odzieży i mieszkań, zbiorowych szczepień przeciw chorobom zakaźnym, walka z alkoholizmem, chorobami wenerycznymi, prostytutką. Kwerenda archiwalna (m.in. w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych oraz Archiwum Państwowego m. st. Warszawy, w tym w zespole Warszawskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Stowarzyszeń) i czasopiśmiennicza (analizowano głównie czasopisma medyczne i higieniczne oraz społeczno-kulturalne z przełomu XIX i XX w.) pozwala stwierdzić, że wielu żydowskich lekarzy, podobnie jak ich polscy koledzy, należało do towarzystw dobroczynnych, oświatowych i kulturalnych³. Praca zawodowa i społeczna pozwalała na dogłębne poznanie sytuacji różnych grup ludności, obserwację zależności między warunkami życia a zdrowotnością i zachowaniami społecznymi⁴. Ważną rolę w życiu publicznym spełniało czasopiśmiennictwo medyczne i higieniczne, będące forum dyskusji nie tylko w zakresie problematyki medycznej, ale także na temat trudnych zagadnień społecznych.

Lekarze – Żydzi podejmowali współpracę z polskimi lekarzami w różnych obszarach aktywności – prócz wspólnych działań w ramach organizacji naukowych i społecznych należeli do redakcji czasopism naukowych, publikowali na łamach fachowych periodyków i w prasie społeczno-kulturalnej, brali udział w akcjach mających popularyzować wiedzę poprzez odczyty, wykłady i pogadanki. Inicjowali przedsięwzięcia społeczne o charakterze opiekuńczym, edukacyjnym i wychowawczym, wspierali organizacje kulturalne. Ze względów etycznych i z pobudek profesjonalnych polscy i żydowscy lekarze podejmowali także wspólnie działania na rzecz zorganizowania nieodpłatnych lub małopłatnych form pomocy medycznej dla ubogich. Zapewniały one pomoc i wsparcie w kontekście socjalno-humanitarnym, a jednocześnie miały na celu zmniejszenie zagrożenia epidemiologicznego i obniżenie poziomu umieralności⁵. Wspólne inicjatywy polskich i żydowskich lekarzy były tym ważniejsze, że na skutek inercji aparatu administracyjnego państwa zdecydowana większość ludności w zaborze rosyjskim była pozbawiona dostępu do jakichkolwiek form pomocy medycznej. W obliczu biedy i zaniedbań w obszarze opieki lekarskiej i społecznej oraz utrudnień w dostępie do edukacji, dotykających

³ Z powodu obszerności materiałów w dalszej części tekstu zrezygnowano z podawania referencji bibliograficznych, jeśli chodzi o źródła, co wynika z charakteru i celu artykułu.

⁴ Z. Podgórska-Klawe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala*, Wrocław 1981, s. 202.

⁵ B. Płonka-Syroka, *Współpraca lekarzy polskich i żydowskich w walce z chorobami społecznymi w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, w: *Człowiek wobec choroby*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2010, s. 200.

mieszkańców Królestwa niezależnie od pochodzenia, wielu lekarzy polskich i żydowskich za konieczną uznawało solidarność w myśl zasady „gdy kto cierpi, nie pytaj o przynależność rasową czy narodową [...] tylko pomóż”⁶. W dużej mierze współpraca lekarzy dokonywała się w ramach i na rzecz „małej ojczyzny”, a znaczenie porozumienia w lokalnym środowisku owocowało wspólnymi działaniami, jak na przykład zakładanie stacji pogotowia, poradni, ambulatoriów. Pisząc o problemach społecznych lekarze często deklarowali poczucie wspólnoty miasta czy regionu i podkreślali znaczenie inicjatyw w zakresie opieki zdrowotnej, socjalnej, wychowawczej, edukacyjnej dla całej społeczności. I tak na przykład łódzki lekarz M. Berenstein w 1899 r. pisał o znaczeniu kolonii letnich dla dzieci: „Co się tyczy moralnego i wychowawczego wpływu, to pewnie wszyscy, którzy mieli możliwość bliższego poznania ich życia, uważają go za bardzo ważne [...] Takie głosy dają się często słyszeć w Europie Zachodniej i w krajach, gdzie od dawna wprowadzono przymus szkolny, gdzie prawie wszyscy umieją czytać, gdzie robotnicy i ubodzy rzemieślnicy pod względem wykształcenia i rozwoju umysłowego stoją bez porównania wyżej od naszego proletariatu. Samo przez się rozumie, że wpływ wychowawczy kolonii w naszym mieście (podkr. – A.B.) powinien być jeszcze wybitniejszy [...]. Można śmiało powiedzieć, że kolonie u nas dla wielu dzieci zastępują szkołę”⁷. Zaangażowanie w sprawy społeczne, wykraczające poza granice lokalnej, żydowskiej społeczności, dotyczyło niemałej części lekarzy żydowskiego pochodzenia. W dalszej części artykułu przypomniane zostaną pokrótce sylwetki lekarzy społeczników pochodzenia żydowskiego z trzech miast Królestwa – Warszawy, Łodzi i Płocka. Stopień zachowania źródeł i opracowania monograficzne pozwalają na przybliżenie wybranych postaci, najbardziej zasłużonych w działalności społecznej w zakresie opieki, wychowania, edukacji, popularyzacji wiedzy. Ich działalność stanowi exemplum społecznikostwa; problem zasługuje jednak na dalsze badania, zwłaszcza w odniesieniu do lekarzy pochodzenia żydowskiego z mniejszych miast i miasteczek.

2. Lekarze – Żydzi w Warszawie

Lekarzem znanym z wielkiego zaangażowania społecznikowskiego był Ludwik Natanson (1821-1896), lekarz, higienista, redaktor czasopism lekarskich, w latach 1871-1896 prezes gminy żydowskiej. Pracował na rzecz warszawskiego środowiska medycznego, należał do Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego; w latach 1863-1865 był jego prezesem. Opublikował wiele prac popularyzujących wiedzę medyczną i higieniczną, pisał o zagadnieniach edukacyjnych, m.in. w rozprawie „Urywki w kwestii wychowania”. Propagował rozwijanie oświaty wśród młodzieży

⁶ *Pamięci dra S. Goldflama*, Warszawa 1932, s. 23.

⁷ M. Berenstein, *O kolonjach letnich dla ubogich dzieci w Łodzi*, „Czasopismo Lekarskie” 10/1 (1899), s. 406.

pochodzenia żydowskiego⁸. Brał udział w tworzeniu Kasy im. Mianowskiego, był współzałożycielem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Natanson już w opinii sobie współczesnych był symbolem lekarza społecznika. Stanisław Koźmiński odnotował w biogramie Natansona w „Słowniku lekarzów polskich”: „każde przedsięwzięcie, dobro społeczne mające na celu, znajduje w nim zawsze gorliwego orędownika”⁹. Obraz ten utrwalony został w historiografii. Historyk Michał Hanecki pisał o Natansonie, iż „z niezwykłą troskliwością odnosił się do potrzeb sanitarno-higienicznych miasta i kraju, walczył z zacofaniem, uprzedzeniami, ciemnotą i obojętnością wobec spraw higieny”¹⁰.

Do szczególnie aktywnych w zakresie działalności społecznej i edukacyjnej lekarzy pochodzenia żydowskiego należeli warszawscy otolaryngolodzy - Teodor Heryng (1847-1925), Teodor Heiman (1848-1917) i Leopold Lubliner (1863-1937). Wszyscy byli wszechstronnie wykształceni, mieli wielki udział w rozwijaniu nauki lekarskiej. Z powodów patriotycznych odrzucali możliwości awansu zawodowego, rezygnując ze stanowisk pracy poza Królestwem oraz uczestnictwa w towarzystwach naukowych państw zaborczych. Każdy z trzech wymienionych lekarzy był jednocześnie wybitnym praktykiem, uznanym w gronie europejskich specjalistów. Teodor Heryng założył Sekcję Laryngologiczną Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, był prezesem utworzonego w 1912 r. Warszawskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego. Opracował nowe metody leczenia gruźlicy i kiły. Podejmował starania na rzecz rozwijania nauk medycznych i popularyzacji kultury lekarskiej. Był współwłaścicielem i członkiem komitetu redakcyjnego czasopisma „Gazeta Lekarska”. Leopold Lubliner był ordynatorem oddziału otolaryngologicznego i oddziału chorób płuc Szpitala Starozakonnych, przeznaczając prywatne środki na jego budowę. Był współwłaścicielem i współwydawcą periodyku „Kronika Lekarska”. Teodor Heiman angażował się w działalność naukową i społeczną, należał do Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, WTH, Stowarzyszenia Lekarzy Polskich. Prócz wybitnych prac z zakresu otiatrii napisał także rozprawę z zakresu deontologii lekarskiej „Etyka lekarska i obowiązki lekarza”¹¹.

Wybitnymi lekarzami i aktywnymi społecznikami byli bracia Zygmunt Kramsztyk (1848-1920) i Julian Kramsztyk (1851-1925). Zygmunt był znakomitym okulistą, historykiem i filozofem medycyny. Wiele uwagi poświęcał kwestiom socjalnym, analizując je z perspektywy medycyny społecznej. Założył i redagował „Kronikę Lekarską”. Od momentu powstania WTH był jego członkiem, angażując się przede wszystkim w prace Wydziału Szpitalnego. Przez wiele lat był członkiem Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, Związku Lekarzy Polskich, Towarzy-

⁸ *Z dziejów gminy starozakonnych w Warszawie w XIX stuleciu*, t. I: *Szkolnictwo*, Warszawa 1907, s. 149-150.

⁹ S. Koźmiński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, s. 341.

¹⁰ M. Hanecki, *Środowisko lekarskie Warszawa 1864-1900*, w: *Warszawa XIX wieku 1795-1918*, z. 1, red. R. Kołodziejczyk – J. Kosim – J. Leskiewiczowa, Warszawa 1970, s. 131.

¹¹ A. Kierzek, *Twórcy warszawskiej otolaryngologii*, w: *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010, s. 85-97.

stwa Medycyny Społecznej, a także Komitetu Zarządzającego Kasy im. Mianowskiego¹². Julian Kramsztyk, wybitny pediatra i społecznik, również należał do wielu organizacji społecznych - Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, Towarzystwa Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych, Towarzystwa Kolonii Letnich dla Dzieci. Był członkiem Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, WTH, współzałożycielem i wiceprezesem założonego w 1917 r. Towarzystwa Pediatrycznego. Prócz prac naukowych publikował teksty popularyzujące wiedzę, wygłaszał odczyty upowszechniające zasady higieny. Był współredaktorem i współwłaścicielem „Medycyny” oraz współredaktorem „Przeglądu Pediatrycznego” i „Pediatrii Polskiej”.

Zasłużonym na niwie popularyzacji wiedzy i działalności społecznikowskiej był Henryk Nusbaum (Nussbaum) (1849-1937) - lekarz, fizjolog i filozof medycyny. Zajmował się wieloma zagadnieniami z zakresu nauk lekarskich, psychologii, filozofii. Rozpatrywał problemy życia społecznego z perspektywy filozoficzno-lekarskiej i etycznej. Interesowały go szczególnie kwestie oświaty, stan szkolnictwa, sytuacja kobiet oraz prostytutka jako patologia życia społecznego. Należał do wielu towarzystw naukowych i społecznych, między innymi Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego, Stowarzyszenia Lekarzy Polskich (którego był prezesem w latach 1909-1911), WTH. Był prezesem Towarzystwa Ochrony Kobiet i członkiem rady nadzorczej Towarzystwa Opieki nad Dziećmi oraz Towarzystwa Pedagogicznego. Należał do założycieli „Głosu”.

Powszechnie znana jest działalność społeczna Henryka Goldszmita (1878-1942), używającego pseudonimu Janusz Korczak. Już w okresie przed I wojną światową pracę zawodową w charakterze pediatry łączył z ożywioną działalnością społeczną i publicystyczną. Współpracował z warszawskimi społecznikami i intelektualistami, pisał m.in. na łamach „Głosu” i „Przeglądu Społecznego”. W tekstach o tematyce społecznej zwracał uwagę na tragiczne położenie ubogiej ludności w miastach Królestwa Polskiego. Najwięcej uwagi poświęcał sytuacji dzieci, podejmując systematyczne badania nad pedagogicznymi aspektami dzieciństwa i adolescencji. Jeszcze w okresie zaborów wiele uwagi poświęcał organizowaniu opieki nad dziećmi osieroconymi; ten obszar działalności rozwijał później w wolnej Polsce. Brał udział w publicznych odczytach, mających służyć zdobyciu środków dla Polskiej Partii Socjalistycznej. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, był wychowawcą dzieci w Towarzystwie Kolonii Letnich, o którym Joanna Olczak-Roniker trafnie napisała, iż „było jedną z tych niezwykłych organizacji społecznych, które w nieistniejącym państwie samorzutnie przejmowały opiekę nad potrzebującymi pomocą”¹³.

W walkę z alkoholizmem zaangażowany był wybitny neurolog Ludwik Bregman (1865-1941), organizator wystawy antyalkoholowej w 1909 r., autor artykułów i broszur poświęconych uwarunkowaniom i skutkom alkoholizmu. Należał do wielu

¹² B. Urbanek, *Zygmunt Kramsztyk medicinae doctor, w: Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010, s. 16-17.

¹³ J. Olczak-Roniker, *Korczak. Próba biografii*, Warszawa 2011, s. 104.

organizacji społecznych, był prezesem Towarzystwa Opieki nad Nerwowo i Umysłowo Chorymi Żydami.

Interesującą postacią z warszawskiego środowiska lekarskiego była Julia Blay (1886-1943), dermatolog i wenerolog, działaczka ruchu kobiecego. Była zdecydowaną przeciwniczką reglamentaryzmu prostytucji, podkreślała jego szkodliwość w wymiarze zdrowotnym, społecznym i etycznym. Pisała o tym m.in. na łamach „Steru”. Zabierała głos w dyskusji na temat eugeniki, do której miała krytyczny stosunek, wypowiadała się w sprawie świadectw przedślubnych, będąc przeciwniczką ich wprowadzenia¹⁴.

Wielkie zasługi na polu pracy zawodowej, naukowej i społecznej położył neurolog Samuel Goldflam (1852-1932). Jego osiągnięcia naukowe znane były w całej Europie; szczególną sławę przyniosły mu badania dotyczące miastonii i objawu wstrząsania nerek, dziś nazywanego objawem Goldflama. Opublikował wiele rozpraw naukowych. Bardzo dużo uwagi poświęcał pracy społecznej. Miał znaczny udział w tworzeniu Szpitala dla Dzieci im. Bersohnów i Baumanów, był inicjatorem i wieloletnim dyrektorem Zakładu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych „Zofiówka” w Otwocku, założył i prowadził prywatną przychodnię lekarską dla niezamożnych Żydów. Działalność na rzecz ubogich rozwijał w okresie międzywojennym. Współpracując z polskimi lekarzami i społecznikami jednocześnie popierał ruch syjonistyczny i angażował się w prace filantropijne głównie na rzecz społeczności żydowskiej.

W działalność społeczną zaangażowany był Edward Flatau (1868-1932), neurolog i psychiatra, wybitny praktyk i uczonek, członek wielu polskich i zagranicznych towarzystw lekarskich. Prócz tekstów naukowych publikował także artykuły popularyzujące wiedzę, wygłaszał odczyty, z których pieniądze przeznaczano na cele społeczne. Brał udział w akcjach na rzecz najuboższych, np. w organizacji w Warszawie w 1914 r. przytułków dla bezdomnych Żydów¹⁵. W nekrologu pisano o nim: „Stał się symbolem tego, co powinno być ideałem człowieka nauki i obywatela. Marzył zawsze o tem, by nauka łączyła wszystkich tych, którzy jej chcą służyć bez różnicy wyznań i pochodzenia czy poglądów politycznych. Miłował naukę ponad wszystko, był wrażliwy na niedolę ludzką”¹⁶. W podobny sposób wyrażano się o zaangażowaniu społecznym lekarzy w wielu pośmiertnych mowach. O chirurgu Ludwiku Chwacie (1831-1914), jednym z inicjatorów szpitala dziecięcego, ufundowanego przez rodzinę Bersonów i Baumów, pisano z emfazą „był lekarzem starego autorkamentu. Chorym zajmował się z prawdziwym oddaniem, toteż zyskał szeroką praktykę w Warszawie i nieomal do lat ostatnich cieszył się szeroką popularnością. Czuł i myślał po polsku, czerpiąc z tradycji rodzimych ku temu podniecie”¹⁷. Podkreślano

¹⁴ Por. A. Bołdyrew, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864-1914*, Łódź 2016, s. 150.

¹⁵ Por. *Kronika*, „Nowa Gazeta” 499/9 (1914), s. 3.

¹⁶ *Dr Edward Flatau*, „Robotnik” 4987/194 (1932), s. 2.

¹⁷ P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich*, t. 2, Warszawa 1994, s. 44.

jego szczególne zaangażowanie w prace Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, którego członkiem był przez ponad 50 lat¹⁸. Uczęszczał systematycznie na zebrania, „przez długie lata nie opuszczał ani jednego posiedzenia klinicznego, zabierając głos często w sprawach chirurgii i ginekologii”¹⁹.

W działalność społeczną o charakterze filantropijnym i samopomocowym, w akcje edukacyjne i kulturalne angażowało się także wielu innych warszawskich lekarzy pochodzenia żydowskiego. Wymienieni i nie przywołani z nazwiska lekarze Żydzi z Warszawy mieli bardzo istotny wkład w tworzenie polskiej literatury medycznej. Pracowali na etatach finansowanych przez społeczność żydowską, w szpitalach chrześcijańskich byli zatrudniani tylko po konwersji na katolicyzm lub wyznanie ewangelickie, ale w prywatnych gabinetach przyjmowali pacjentów należących do wszystkich wyznań. Część z nich należała do organizacji zawodowych i społecznych, skupiających ludzi z różnych grup społecznych, część wspierała głównie albo wyłącznie organizacje żydowskie. O dychotomii środowiska lekarzy żydowskich w Warszawie świadczyć może ich rozwarstwienie, jeśli chodzi o miejsce zamieszkania. W większości mieszkali albo w dzielnicach zdecydowanie żydowskich, albo zdecydowanie polskich. U schyłku XIX w. znacząco zmniejszyła się liczba lekarzy pracujących w najuboższej dzielnicy żydowskiej na rzecz zwiększenia liczby praktykujących w zamożniejszym i zdecydowanie bardziej zasymilowanym cyrkule jerozolimskim²⁰.

3. Łódzcy lekarze-społecznicy żydowskiego pochodzenia

Udział w inicjatywach społecznych w zakresie opieki, oświaty, edukacji i kultury brało wielu lekarzy pochodzenia żydowskiego w innych dużych miastach Królestwa. Szczególnie ważną rolę w budowaniu opieki zdrowotnej i socjalnej odegrało łódzkie środowisko lekarskie, którego znaczną część stanowili Żydzi. Wielu lekarzy pochodzenia żydowskiego uczestniczyło w zakładaniu łódzkich organizacji samopomocowych, działało w towarzystwach dobroczynnych i akcjach oświatowych, współpracując na niwie społecznikowskiej z lekarzami polskiego oraz niemieckiego pochodzenia. Szczególnie zaangażowanym w działalność naukową, społeczną i edukacyjną był Seweryn Sterling (1864-1932), znakomity specjalista w zakresie medycyny ogólnej i fizjatrii. Współpracował z grupą higienistów skupionych wokół miesięcznika „Zdrowie”. Był organizatorem placówek zapewniających leczenie i opiekę chorym na gruźlicę. Należał do Oddziału Łódzkiego WTH, był założycielem i redaktorem periodyków „Gruźlica” i „Czasopismo Lekarskie”. Ważnym obszarem jego zainteresowań była kwestia wpływu sanitarnych warunków życia ludności robotniczej na jej zdrowotność. Zajmował się problemami metodologii badań

¹⁸ Por. *Album zasłużonych lekarzy polskich*, Warszawa 1925, s. 23.

¹⁹ P. Szarejko, dz. cyt., s. 44.

²⁰ Por. H. Datner, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2007, s. 172.

nad egzystencją ubogich grup ludności miejskiej, opracował kwestionariusz, za pomocą którego badano poziom życia ludności robotniczej (warunki mieszkaniowe i materialne, sposób odżywiania się, zaopatrzenia w odzież itd.). Prowadził badania nad śmiertelnością dzieci w środowiskach robotniczych. Jest uważany za prekursora polskiej medycyny społecznej. Był zaangażowany w walkę o nauczanie w języku polskim oraz w działalność na rzecz alfabetyzacji ubogiej ludności Łodzi. Za tę aktywność i za poparcie dla Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi w 1906 r. został aresztowany przez policję, a po zwolnieniu poddany pod stały nadzór policyjny²¹.

Do grona założycieli Łódzkiego Towarzystwa Lekarskiego, Kasy Wzajemnej Pomocy Lekarskiej i wielu organizacji oświatowych należeli okulista Maurycy Likiernik (1852-1927) oraz internista i pediatra Władysław Pinkus (1850-1929). Ten ostatni brał udział niemal we wszystkich większych akcjach społecznych środowiska lekarskiego w Łodzi na przełomie XIX i XX w. Należał do grona twórców Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej w Łodzi – organizacji, która skupiała lekarzy pochodzenia polskiego, żydowskiego i niemieckiego. Był wieloletnim kierownikiem Pogotowia Ratunkowego, inicjatorem założenia ambulatorium dla ubogiej ludności Łodzi oraz Sekcji Antyalkoholowej przy Łódzkim Oddziale WTH. Wraz ze Stanisławem Skalskim kierował Kołem Lekarzy Fabrycznych. Był współzałożycielem Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności. Jego działalność społecznikowska była wysoko ceniona w lokalnej społeczności. Kiedy w 1924 r. obchodzono 25-lecie istnienia Pogotowia Ratunkowego w Łodzi, uroczystość połączono z jubileuszem pracy doktora Pinkusa. W obecności przedstawicieli Prezydenta, Rady Miejskiej, Magistratu, lekarzy, urzędników i dziennikarzy „ks. Kap. Nowicki dokonał aktu poświęcenia 2 samochodowych karet, po czym – po sfotografowaniu – wszyscy udali się do lokalu Pogotowia, gdzie został zawieszony – zgodnie z uchwałą Magistratu – portret d-ra Pinkusa”²².

Wielkie zasługi dla rozwoju opieki lekarskiej i socjalnej położył Maksymilian Kohn (1850-1924), ordynator oddziału chirurgiczno-ginekologicznego w szpitalu dla starozakonnych. Z jego inicjatywy przy szpitalu tym uruchomiono ambulatorium dla dochodzących chorych, przyjmujące wszystkich potrzebujących, niezależnie od wyznania i narodowości. Był współzałożycielem wielu organizacji medycznych – Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej, Stacji Pogotowia Ratunkowego, Łódzkiego Towarzystwa Lekarskiego, Kasy Wzajemnej Pomocy Lekarskiej, której był prezesem. Należał do grona założycieli Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności²³.

Pracę zawodową z działalnością społeczną łączył laryngolog Ludwik Przedborski (1857-1911). Był członkiem Łódzkiego Towarzystwa Lekarskiego, członkiem korespondentem Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego oraz Towarzystwa La-

²¹ Por. J. Fijałek, *Seweryn Sztetling – współtwórca ruchu lekarsko-społecznego w Łodzi na przełomie XIX i XX w.*, w: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944*, red. W. Puś – S. Liszewski, Łódź 1991, s. 204-212.

²² *Księga pamiątkowa 25-lecia pracy Pogotowia Ratunkowego w Łodzi*, Łódź 1927, s. 17.

²³ Por. A. Kempa – M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny*, Łódź 2001, t. 1, s. 39.

ryngologicznego w Paryżu. Należał do Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności i Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej. Przewodniczył Sekcji Pedagogicznej Łódzkiego Oddziału WTH, był prezesem Łódzkiego Oddziału Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość”. Należał do zarządu Towarzystwa Krzewienia Oświaty. Był zasłużonym działaczem na polu oświaty ludowej i popularyzatorem wiedzy²⁴.

Praktykę zawodową z działalnością kulturalną, oświatową i publicystyczną łączył lekarz ginekolog Mieczysław Kaufman (1864-1916). Był zagorzałym zwolennikiem walki z analfabetyzmem i szerzenia oświaty wśród dorosłych. Teksty publicystyczne zamieszczał na łamach „Prawdy” i w łódzkiej prasie. Był prezesem Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi, współtwórcą Muzeum Nauki i Sztuki, należał do Towarzystwa Biblioteki Publicznej oraz Stowarzyszenia Wolnomyślicieli. Należał do Łódzkiego Towarzystwa Lekarskiego, Ligi Przeciwgruźliczej oraz Łódzkiego Oddziału WTH. Wchodził w skład komitetu żydowskiego przytułku dla kalek i paralityków. Bardzo zaangażowanym w działalność społeczną był Józef Maybaum-Marzyński (XIX-XX w.), będący m.in. członkiem towarzystwa „I Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego w Łodzi” i Łódzkiego Oddziału WTH²⁵. Działalność na rzecz pomocy ubogim prowadziła także jego żona Stefania, kierująca łódzką stacją „Kropla Mleka”²⁶. W działalność społeczną w lokalnych organizacjach angażowało się także wielu innych łódzkich lekarzy pochodzenia żydowskiego, wśród nich Manes Goldrath, Bronisław Handelsman, Aleksander Margolis, Herman Rundo, Jan Antoni Goldman, Stanisław Gutentag, Miron Kantor, Henryk Kon, Aleksander Pański, Maksymilian Rozensal, Emanuel Sonnenberg, Adolf Wolberg, Samuel Szymon Gerszuni, Ignacy Perlis, Zdzisław Prechner, Wiktor Litauer²⁷. Niektórzy praktykujący w Łodzi lekarze włączali się w działalność społeczną tylko w ramach organizacji żydowskich. Do takiej grupy należeli m.in. Ludwik Falk i Edmund Krakowski²⁸. Mimo niesprzyjających warunków w realiach zaborów wspólne akcje, inicjowane przez polskich i żydowskich lekarzy pozwoliły na zbudowanie społecznego systemu opieki medycznej w intensywnie rozwijającej się, wielokulturowej Łodzi.

4. Żydowscy lekarze-społecznicy w Płocku

W działalność społeczną angażowali się także lekarze pochodzenia żydowskiego pracujący lub wywodzący się z Płocka. Płocczanin, doktor nauk medycznych Mar-

²⁴ Por. *Śmierć zasłużonego lekarza*, „Tygodnik Ilustrowany” 2689/21 (1911), s. 413.

²⁵ Por. W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, s. 186-187.

²⁶ Por. J. Fijałek – J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990, s. 156-157.

²⁷ Por. A. Kempa – M. Szukalak, *dz. cyt.*, t.1, s. 60, 64, 105, 135; t. 2, s. 38-39, 50, 58-59, 82, 98, 108, 135-136; t. 3, s. 36, 73, 96.

²⁸ Por. Tamże, t. 2, s. 32, 59.

celi Klejman (1808-1838) brał udział w powstaniu listopadowym, był członkiem masonerii. Funkcję lekarza sztabowego w wojsku polskim pełnił w czasie powstania listopadowego Filip Lubelski (1787-1879). W 1831 r. założył w Płocku lazaret dla chorych i rannych żołnierzy. Po upadku powstania do 1840 r. prowadził praktykę lekarską w Płocku, później w Warszawie. Był działaczem Haskali i zwolennikiem asymilacji ludności żydowskiej²⁹. Podobną postawę przyjął jego syn Wilhelm Szymon Lubelski (1832-1891), lekarz psychiatra i społecznik, pracujący przez krótki czas w Paryżu i Wiedniu, później przez wiele lat w Warszawie. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego, był współorganizatorem sekcji psychiatrycznej tej organizacji, publikował na łamach polskich periodyków lekarskich³⁰.

Pochodzący z Płocka Leopold Biszofswerder (XIX-XX w.), po studiach medycznych w Paryżu praktykę lekarską prowadził we wsi Bożewo w powiecie sierpeckim. Słynął z działalności dobroczynnej, współpracował i wspomagał finansowo organizacje filantropijne. Był działaczem Polskiej Partii Socjalistycznej³¹. Płocczanin z pochodzenia Józef Handelsman (1833-1911) po studiach medycznych w Petersburgu pracował w Warszawie, później w Kutnie. Brał udział w walkach w czasie powstania styczniowego. Po upadku powstania pracował naukowo w Wiedniu, a po powrocie do Królestwa w 1866 r. w ramach represji popowstaniowych został aresztowany. Po wyjściu z więzienia wrócił do pracy naukowej i praktyki lekarskiej. Był członkiem Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego³². Znanym społecznikiem był prowadzący praktykę lekarską w Płocku przez około 30 lat Zygmunt Perkhál (1851-1902). Obowiązki zawodowe, realizowane w ramach pracy w Szpitalu Żydowskim oraz na stanowisku lekarza szkolnego w Gimnazjum Gubernialnym w Płocku łączył z działalnością w Płockim Towarzystwie Lekarskim, którego był prezesem w latach 1899-1902³³. Współorganizował Resursę Miejską w Płocku³⁴. Podobnie aktywnością społeczną wyróżniali się inni płoccy lekarze pochodzenia żydowskiego, m.in. Józef Kunig (1857-1930) i Hersz Kadysz (1890-1939), zaangażowani zwłaszcza w przedsięwzięciach na rzecz zdrowia ubogich dzieci oraz Antoni Surzec (1886-1946)³⁵. Ten ostatni w okresie międzywojennym przyjął chrzest. Analiza postaw lekarzy wywodzących się z Płocka pokazuje, że podobnie jak w Warszawie i Łodzi środowisko żydowskiej inteligencji było bardzo zróżnicowane, jeśli chodzi o sto-

²⁹ Por. E. Stocki, *Dr med. i chir. Filip Lubelski (1787-1879)*. Sylwetka biograficzna, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 27/3 (1958), s. 89-92.

³⁰ Por. J. Przedpełski – J. Stefański, *Żydzi płoccy w dziejach miasta*, Płock 2012, s. 101, 121-122.

³¹ Por. Tamże, s. 39.

³² Por. Tamże, s. 85-86.

³³ Por. A.J. Papierowski, *Z życia społecznego Żydów płockich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, „Notatki Płockie” 178/1 (1999), s. 13.

³⁴ Por. *Z dziejów gminy...*, s. 116.

³⁵ Por. J. Przedpełski – J. Stefański, *dz. cyt.*, s. 92, 110, 154; A.J. Papierowski – J. Stefański, *Płocczanie znani i nieznan*, Płock 2002, s. 251, 327.

sunek do asymilacji. Wśród płockich lekarzy pochodzenia żydowskiego byli zwolennicy współpracy z Polakami, konwertyci, a także zwolennicy syjonizmu, jak na przykład wywodzący się z Płocka, a działający na gruncie zawodowym głównie w Warszawie lekarz gastrolog Szlomo Minc (XIX-XX w.)³⁶.

Zakończenie

Współpraca lekarzy polskiego i żydowskiego pochodzenia, widoczna zwłaszcza w dużych miastach Królestwa Polskiego, przyczyniła się do modernizacji życia społecznego. Pozwoliła na wypracowanie koncepcji zdrowia publicznego i modelu walki z chorobami i patologiami społecznymi, którego fundamentem była popularyzacja oświaty i higieny indywidualnej i społecznej. Umożliwiła opracowanie jeszcze przed odzyskaniem niepodległości podstaw nowoczesnego modelu opieki lekarskiej i społecznej, który mógł być realizowany w odrodzonym państwie. Zaowocowała wieloma inicjatywami na rzecz poprawy zdrowotności mieszkańców – budową szpitali, sanatoriów, ambulatoriów, przytułków położniczych. Wspólne zaangażowanie lekarzy pochodzenia polskiego i żydowskiego umożliwiło uruchomienie w Warszawie i Łodzi stacji pogotowia ratunkowego – były to najstarsze tego rodzaju instytucje w Europie, po pogotowia w Wiedniu i Krakowie. Współcześnie dziedzictwo wspólnej aktywności Polaków i Żydów w lokalnych środowiskach w XIX i na początku XX w. jest w znacznej mierze zapomniane, co po części jest wynikiem deprecjonowania w okresie PRL-u działalności społecznikowskiej, odwołującej się do idei dobroczynności i samopomocy.

Trzeba pamiętać, że współpraca społeczników polskiego i żydowskiego pochodzenia nie była prosta, zwłaszcza na początku XX w. W okresie po powstaniu styczniowym deklarowane i realizowane przez lekarzy zaangażowanie społecznikowskie, działania na rzecz opieki i oświaty wpisywały się w hasła pozytywizmu oraz haskalowej pochwały idei szerzenia edukacji i unowocześnienia relacji społecznych. Znaczna część zaangażowanych społecznie lekarzy pochodzenia żydowskiego propagowała idee asymilacji. Schyłek XIX w. przyniósł nowe, niepokojące zjawiska, które utrudniały realizację integracyjnych dążeń. Przyczynił się do tego z jednej strony silnie narastający wówczas w całej Europie, a obecny również w Królestwie antysemityzm, podsycany przez politykę władz carskich, opartą na zasadzie *divide et impera*, którą realizowano przez wzmacnianie podziałów narodowych i religijnych. Z drugiej strony ideały braterstwa i jedności podważał rozwój nowoczesnego żydowskiego nacjonalizmu w postaci ruchu syjonistycznego³⁷. Eskalacja wzajemnej nieufności, nadwyrężająca solidarność społeczników, była bolesnym ciosem dla śro-

³⁶ Por. A.J. Papierowski, J. Stefański, *dz. cyt.*, s. 407.

³⁷ Por. A. Jagodzińska, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 2008, s. 59-60.

dowisk prowadzących współpracę. Rezultatem takiej sytuacji było powstanie na początku XX w. wielu odrębnych żydowskich towarzystw opiekuńczych i wychowawczych. Dotyczyło to również organizacji zakładanych przez lekarzy. Trzeba jednak podkreślić, że w wielu towarzystwach nadal działano w ramach ścisłej współpracy. Na początku XX w. powołano także nowe organizacje, konsolidujące środowiska lekarzy polskiego i żydowskiego pochodzenia. Działały one również po I wojnie światowej, wykazując dużą siłę społeczną, będąc czynnikiem scalania środowisk społeczników, których łączyły wspólne ideały i wartości i którzy przeciwstawiali się tendencjom dzielenia i wykluczania.

Literatura

Album zasłużonych lekarzy polskich, Warszawa 1925.

Berenstein, M., *O kolonjach letnich dla ubogich dzieci w Łodzi*, „Czasopismo Lekarskie” 10/1 (1899), s. 403-408.

Bołdyrew, A., *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864-1914*, Łódź 2016.

Brzeziński, T., *Polskie peregrynacje po dyplomy lekarskie (od średniowiecza po odzyskanie niepodległości w 1918 r.)*, Warszawa 1999.

Datner, H., *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2007.

Dr Edward Flatau, „Robotnik” 4987/194 (1932), s. 2.

Fijajek, J., *Seweryn Sztetling – współtwórca ruchu lekarsko-społecznego w Łodzi na przełomie XIX i XX w.*, w: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944*, red. W. Puś – S. Liszewski, Łódź 1991, s. 204-212.

Fijajek, J. – Indulski, J., *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990.

Hanecki, M., *Środowisko lekarskie Warszawa 1864-1900*, w: *Warszawa XIX wieku 1795-1918*, z. 1, red. R. Kołodziejczyk – J. Kosim – J. Leskiewiczowa, Warszawa 1970, s. 107-140.

Jagodzińska, A., *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 2008.

Kempa, A. – Szukalak, M., *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny*, t. 1, Łódź 2001, t. 2, Łódź 2002, t. 3, Łódź 2003.

Kierzek, A., *Twórcy warszawskiej otolaryngologii*, w: *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010, s. 85-97.

Koźmiński, S., *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888.

Kronika, „Nowa Gazeta” 499/9 (1914), s. 3.

Księga pamiątkowa 25-lecia pracy Pogotowia Ratunkowego w Łodzi, Łódź 1927.

Micińska, M., *Inteligencja na rozdrożach 1864-1918*, Warszawa 2008.

Olczak-Roniker, J., Korczak. *Próba biografii*, Warszawa 2011.

Pamięci dra S. Goldflama, Warszawa 1932.

Papierowski, A.J., *Z życia społecznego Żydów płockich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, „Notatki Płockie” 178/1 (1999), s. 12-20.

Papierowski, A.J. – Stefański, J., *Płocczanie znani i nieznan*, Płock 2002.

Płonka-Syroka, B., *Współpraca lekarzy polskich i żydowskich w walce z chorobami społecznymi w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, w: *Człowiek wobec choroby*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2010, s. 193-201.

Podgórska-Klawe, Z., *Od hospicjum do współczesnego szpitala*, Wrocław 1981.

- Puś, W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998.
- Stocki, E., *Dr med. i chir. Filip Lubelski (1787-1879). Sylwetka biograficzna*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 27/3 (1958), s. 89-92.
- Szarejko, P., *Słownik lekarzy polskich*, t. 2, Warszawa 1994.
- Śmierć zasłużonego lekarza*, „Tygodnik Ilustrowany” 2689/21 (1911), s. 413.
- Przedpełski, J. – Stefański, J., *Żydzi płoccy w dziejach miasta*, Płock 2012.
- Urbanek, B., *Zygmunt Kramsztyk medicinae doctor; w: Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010, s. 15-18.
- Z dziejów gminy starozakonnych w Warszawie w XIX stuleciu*, t. I: Szkolnictwo, Warszawa 1907.
- Zasztowt, L., *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864-1905*, Wrocław 1989.

The Participation of Jewish Doctors in Popularization of Knowledge and Social Activity in the Kingdom of Poland at the End of the 19th and at the Beginning of the 20th Centuries

Summary: In the Kingdom of Poland in the second part of the 19th and at the beginning of the 20th century, the Jewish community played an important role in social, cultural and scientific life. Doctors of Jewish origin very often worked together with Polish doctors. They were members of scientific and social associations; they belonged to the editorial boards of scientific journals; they published in social and professional periodicals. A huge involvement on the part of representatives of the Jewish medical profession was visible as far as popularization of knowledge was concerned. In cooperation with Polish doctors, they took on strictly medical problems, but they also dealt with hygienic, social and educational issues. They were active members of organizations and initiators of numerous social campaigns of a protective, educational and instructive nature. Cooperation in social and educational areas allowed them to carry out a number of bold initiatives, and it contributed to increased integration of the populace, especially in larger cities.

Keywords: doctors, Jews, Kingdom of Poland, social organizations, medical care